

Bartha Eszter

„Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen”¹

*Munkásszállók, szociális jogok és legitimitáció
a jóléti diktatúrákban*

A munkásszállók – mint az államszocialista időszak jellegzetes képződményei – mind a kortársak, mind pedig a rendszerváltás után Magyarországon is meggyökeresedő társadalomtörténeti iskola képviselőinek az érdeklődését felkeltették. Míg 1989–1990 előtt elsősorban szociológiai felmérések és etnográfiai munkák születtek e témában, addig ma már előfordulnak társadalomtörténeti szemléletű írások is, amelyek közül feltétlenül meg kell említeni Kohut Tamás a *Korall*-ban megjelent, alapos és érzékeny forrás- és irodalomelemző tanulmányát,² valamint Horváth Sándor munkásszállókkal foglalkozó fejezetét a Kádár-korszak szociálpolitikájáról írt könyvében.³ Jogos a kérdés, milyen részletekkel kívánja jelen írás a két szerző eredményeit kiegészíteni. Megközelítésem – és az alábbiakban kibontani kívánt történet – három tekintetben különbözik a fenti munkáktól. Először – a Kohut Tamás által is használt – korabeli források segítségével megkísérlem összevetni a magyar munkásszállók mindennapjait a keletnémet tapasztalattal. Eközben kitérek arra, hogy az összehasonlítás tükrében mennyire árnyalható a magyar kép, egészen pontosan arra, miként tükröződnek a mindennapokban és a társadalompolitikában a mind a két országban megvalósítani kívánt szocialista ideológia hasonlóságai és különbségei, illetve mennyiben alakították az erőteljes állami eszközökkel ösztönzött modernizáció és iparosítás gyakorlatát a helyi feltételek és lehetőségek. A tanulmány második részében egy eddig nem tárgyalt forráscsoportot szeretnék bemutatni: a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltárban őrzött, a *Munkásszállások a közművelődésért* című pályázatra 1985–1986-ban készült népművelői jelentéseket a kiválasztott fővárosi szállók működéséről és körülményeiről. A jelentések önmagukban nem sokat tesznek hozzá Kohut Tamás munkájához, noha a szerző levéltári forrásai döntően a korábbi időszakból valók. A forráscsoport bemutatásának azonban nem is az az elsődleges célja, hogy (további) képet kapjunk a munkásszállók mindennapjairól, hanem inkább az, hogy megvizsgáljuk, mit jelentett a szélesebb társadalomra nézve a jelentésekben leplezetlenül és minden hivatalos ideo-

¹ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 198. 1986. szeptember. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Kohut 2008.

³ Horváth 2012: 218–231.

lógiai „körítés” vagy szépítő megjegyzés nélkül olvasható nyílt – és a keletnémet viszonyokkal összevetve, de még a késő Kádár-korszak „puha” diktatúrájához képest is meglepően radikális – kritika.⁴ Hangsúlyozom, hogy a jelentéseket nem ellenzékiek írták, hanem a rendszer alsó- vagy középszintű funkcionáriusai, ami különösen relevánssá teszi a kérdést: mit mond el a rendszer legitimációjáról ez a kritika? A munkásszállások mindennapjairól, illetve az ott folyó kulturális életéről így kerül át a hangsúly a legitimációra, illetve arra, hogyan ütközik az 1980-as évek társadalmi valóságával a hivatalos marxista–leninista ideológia – ezúttal a hivatalos forrásokban is. Végül a keletnémet és a magyar tapasztalat összevetésével megkísérlem beilleszteni a legitimációvesztés itt vizsgált mozzanatát a jóléti diktatúrák történetébe. A fogalom az alábbiakban kerül kifejtésre.

INGÁZÓK ÉS LAKÁSRA VÁRÓK: MUNKÁSSZÁLLÓK AZ NDK-BAN ÉS MAGYARORSZÁGON

A két ország történelme során Magyarországnak sikerült néhány területen megelőznie az iparilag fejlettebb NDK-t; ezek közé tartozott az életszínvonal-politika, amelynek német megfelelőjét Erich Honecker ugyan valamivel körülményesebben a „gazdaság és társadalompolitika egységé”-nek nevezte el, de a lényege ugyanaz maradt: az életszínvonal állandó emelése, a reálbérek növekedése és nagylelkű szociális politika, amelynek révén a rendszer kézzelfoghatóan is bizonyíthatta volna a tömegek felé a szocializmus eszméjének felsőbbrendűségét. Az így létrejött rendszert azért neveztem el *jóléti diktatúrának*,⁵ mert annak elismerésén alapult, hogy a proletárdiktatúra nem tudta megváltoztatni az emberi szükségleteket, sem pedig azok kielégítésének módját: nem sikerült kinevelni azt a szocialista embert, aki önzetlenül a közösségért él és dolgozik, és magasabb kulturális igényei vannak, mint a kapitalizmusban kizsákmányolt bérmunkásoknak.⁶ Hogy ez a proletárállam építésének hajnalán még nemcsak az agitprop szótárába tartozott, hanem sokan és komolyan hittek benne, arra nézve érdemes idézni Stephen Kotkin monumentális művét *Magnyitogorszkról*, ahol nemcsak egy iparvárost akartak felépíteni, hanem egyúttal szerettek volna „kinevelni” egy új, szocialista kollektívát is, amely nyelvében és gondolkodásában is a rendszerhez idomul (amit akkor természetesen pozitív előjellel értettek a kommunizmus eszméjével rokonszenvező kortársak).⁷

⁴ A Kádár-korszak igen terjedelmes szakirodalmát itt nem ismertetem. A korszak általános értelmezéséhez lásd Rainer 2011, átfogó társadalomtörténetéhez pedig Valuch 2001.

⁵ A fogalom részletes kifejtését lásd Bartha 2009. A kelet-európai országok közül csak itt jött létre ez a forma.

⁶ Itt érdemes megemlíteni, hogy az 1920-as években a Szovjetunió nem állt egyedül ezzel az eszménnyel: a művelt, öntudatos, önmagára és környezetére nézve igényes munkás „kinevelése” a nyugat-európai szocialista pártok programjában is szerepelt.

⁷ Kotkin 1995.

Magyarországon az 1958-as munkáshatározat azt a felismerést tükrözte, hogy a munkások szükségletei nem másképpen, hanem ugyanúgy alakulnak, mint a kapitalista országokban.⁸ Az új munkáspolitikában döntő szerepet játszott a munkások anyagi követeléseinek kielégítése – béremelés, lakáspolitikai és különböző szociális juttatások formájában. A rezsim nagy hangsúlyt fektetett a káderpolitikára is, vagyis támogatták a munkásfiatalok továbbtanulását és a munkásvezetők képzését, kinevezését. A határozat nem maradt papíron: végrehajtását szigorúan ellenőrizték, a nagyüzemek és az ipari körzetek rendszeres jelentésekkel látták el a központot arról, hogyan alakulnak a munkások életkörülményei és politikai hangulata. Rainer M. János amellet érvel, hogy a kádári életszínvonal-politika valamennyi rétegre vonatkozott, én azonban azt a nézetet osztom, hogy a nagyipari munkásság kiemelt helyen állt a meggyerni kívánt rétegek között.⁹

Erich Honecker 1971-ben váltotta a keletnémet állampárt élén Walter Ulbrichtot, aki nem utolsósorban annak köszönhette bukását, hogy a gazdasági reform idején a fogyasztási cikkek tervszámainak erőteljes csökkentését szorgalmazta az úgynevezett stratégiai szektorok javára. Félreértés ne essék: Ulbricht is jóléti politikával kecsegtette népét, de csak az után, hogy a stratégiai beruházások meghozták a remélt exportbevételeket.¹⁰ A nép azonban nem akart várni: a reform utolsó éveiben meglepően nyílt kritikával találkozunk, még pártfórumokon is, amire később csak a honeckeri állam bukása idején találunk példát.¹¹ Honecker okult elődje sorsából: később ugyanis hiába figyelmeztették a közgazdászok az államháztartási hiányra, a főtitkár minden áremelést azzal utasított el, hogy más szocialista országokban, mint Lengyelországban is, az áremeléssel kezdődtek az „ellenforradalmi” megmozdulások.¹² Az idézet jól példázza, hogy a jóléti diktatúrák – minden retorikájuk ellenére – valójában a fogyasztásra alapozták legitimitációjukat a kommunizmus távoli eszméje helyett.

Lakáspolitikai terén az iparilag fejlettebb NDK jobb eredményeket könyvelhetett el, mint Magyarország: a Honecker által meghirdetett gigantikus lakásépítő program keretében húsz év alatt 3,5 millió lakás felépítését tervezték, azzal az ígérettel, hogy központilag oldják meg a rászoruló keletnémet állampolgárok lakásproblémáját. Bár természetesen az 1980-as évek végére is maradtak lakásgondok,¹³ a keletnémet munkásszállók elsősorban valóban ideiglenes szállásként szolgáltak az állami lakásra várakozók számára. Magyarországon a szakszervezeti felmérések tanúsága szerint a munkásszállókon élők döntő többsége ingázó volt, miközben

⁸ A *munkásosztály helyzetéről* szóló határozatot a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) 1958. október 13-ai ülésén fogadták el, az 1958-as határozatról bővebben lásd Földes 1989; Pető 1992.

⁹ Ez utóbbihoz lásd Földes 1989.

¹⁰ A keletnémet reform elemzéséhez lásd Keren 1978; Haupt – Requate (Hrsg.) 2004.

¹¹ Részletesebben lásd Bartha 2009: 108–142.

¹² Steiner 2004: 190.

¹³ Honecker lakáspolitikájának kritikáját lásd Bouvier 2002: 152–201.

egyötödre tehető azok hányada, akik életvitelszerűen is a szállón laktak.¹⁴ Láng Katalin és Nyilas György emellett megállapítja, hogy a „szállón élők 68%-ának gyakorlatilag nincs semmije”.¹⁵ A felmérésből az is kiderül, hogy a szállón élők túlnyomó többsége nem számíthatott állami vagy tanácsi segítségre lakásgondja megoldásában, vagyis az egyedüli reménye a szállóról való kiköltözésre a takarékoskodás (vagy egy lakással rendelkező társ) lehetett.

Szigeti Péter 1976-os felmérése hasonlóképpen azt igazolja, hogy a fővárosi építőipari munkásszállókon élők döntően ingázók voltak, akik azért vállalták a kétlaki életet a szálló minden kényelmetlenségével (hogy ne mondjuk, nyomorával) együtt, mert a fővárosban többet tudtak keresni, mint állandó lakóhelyükön.¹⁶ A szerzőtől távol áll a munkásszálló idealizálása; a Mogyoródi úti épületet például a következőképpen írja le:

„Az épületeket jobbra emeletes barakkokhoz hasonlíthatjuk. A közöttük levő térség elhagyatott, szemetes, közepén konyha és étkező helyiség áll. Ez igen rossz állapotban van. A falakról mállik a vakolat, az asztalokat – bár igen sokan étkeznek itt – egy-egy turnuson belül nem takarítják le.”¹⁷

A továbbiakból megtudjuk, hogy nagy a zsúfoltság, négyszemélyes szobákban emeletes ágyakon nyolcan alszanak, valamint kiderül, hogy 240 emberre nyolc villanyrezsó jut, de abból kettő-három rendszerint nem működik. Az élelmiszerek, edények tárolására egyetlen szekrény áll rendelkezésre, de azt senki sem használja, mert a szekrényt gyakran feltörik és kifosztják.¹⁸ A szállón „gyakori a lopás és a verekedés”, a szállásbizottság fő működési területe „a részegeskedők ránca szedése”; a fenntartó szakszervezet és a vállalat „együttesen nem tudott megoldani egy olyan elemi problémát, mint a munkásszállások melegvíz szolgáltatása”.¹⁹ Hogy mindezt sokan mégis önként vállalták a magasabb kereset reményében, az sokat elmond nemcsak a munkásszállók mindennapjairól, hanem ama feltételekről is, amelyek kibocsátották az ingázók tömegeit. Sokaknak a városi lét és a magasabb bérek a munkásszállóval együtt is a felemelkedést vagy legalábbis annak reményét jelentették.

A falusi és a városi életforma ellentétére a kortárs szerzők is felfigyeltek. Az etnográfiai írásokban, de a társadalomtudományos szakirodalomban is gyakran visszatérő motívum az „elmaradott” falusi kultúra és a „fejlettebb” városi gondolkodás ütköztetése. A munkásszálló itt nem szocialista vívmányként jelenik meg, hanem éppen ellenkezőleg, a deviancia melegágyaként, amely a primitív életfeltételek okán gátolja a városi kultúra befogadását, és inkább a bűnözés,

¹⁴ Láng – Nyilas 1987: 65.

¹⁵ Láng – Nyilas 1987: 68.

¹⁶ Szigeti 1976: 6.

¹⁷ Szigeti 1976: 3.

¹⁸ Szigeti 1976: 3.

¹⁹ Szigeti 1976: 3–4.

a prostitúció, az alkoholizálás, a gyógyszereszedés vagy az öngyilkosság felé fordítja a szállólakókat (különösen veszélyeztetett rétegnek tekintették a fiatalokat). Erre a megközelítésre jó (és ha az éppen nem a hivatalos ideológiával összhangban álló üzenetre gondolunk, akkor merész) írás Mátyus Aliz szociográfiája, akinél a szálló körülményei és az általános kilátástalanság érzése taszítja az egyik lányt a gyakori partnersere felé.²⁰ Hasonlóan nyomasztó hatást gyakorol a faluról felkerült lányokra (és az olvasóra) a Sulyok Katalin és Ember Mária szociográfiájában megjelenő munkásszálló is:

„A gyári munkásszálló egyik szobájában ülök. Öt ágy áll egymás mellett. Öt emeletes vaságy. Barátságatlan a szoba, csupaszak a falak, a mennyezetről egy szál drótról lógó árva villanykörte világít, a hajópadlót sötétre fogta már a rengeteg olaj.”²¹

Igaz, az egy faluból felkerült lányok azzal próbálnak védekezni az elidegenítő környezet ellen, hogy zárt és igen összetartó közösséget alkotnak,²² de utóbb kiderül, hogy ez a közösség visszahúzó erővel hat, lehetetlenné teszi az új környezethez való alkalmazkodást és a férjhez menést, ami úgy jelenik meg a szociográfiában (és a felmérések szerint az életben is), mint a lányok egyedüli esélye arra, hogy elszabaduljanak a szocializmus nagy „vívmány”-áról, a munkásszállóról. Nyomasztó sorsokkal ismerkedhetünk meg a szociográfiában: idegbeteg, megkeseredett szálló-igazgató; korábbi lányok, akik végül alkoholistákkal és félkegyelműekkel is összeadták magukat, miután előítéleteik és a lányközösség nyomása alatt lemaradtak a házasságról; valódi közösség helyett egy csapat előítéletes, pletykázó öregasszonyokra hajazó, erőszakos „vénlányjelölt”, akik mindenre képesek, hogy megakadályozzák egyik társuk házasságát egy rendes, jóra való pesti fiúval. Mindezek ellenére azonban úgy tűnik, hogy a félsikerült sorsokról (és emberekről) sok tekintetben nem ők, hanem az embertelen körülmények – a megerőltető, monoton gyári munka, és mindenekelőtt a munkához „illő” környezet, vagyis a munkásszálló tehet. Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy e szociográfiában felfedezzük a rendszerkritikát és egyúttal azokat a motívumokat is, amelyek éppen nem a hivatalos ideológiát közvetítették: örömtelen munka, személytelen és sivár környezet, egyforma hétköznapi, eltorzult emberi kapcsolatok és a szálló-igazgató által lefestett jövőben megjelenő teljes kilátástalanság.

Míg a magyar esetben a kortárs szakirodalomból is kiderül, hogy a munkásszálló nem volt éppen *szocialista paradicsom*, addig az NDK-ban ezt a funkciót a panaszlevelek töltötték be, a hatalom ugyanis előszeretettel levelezett az állam-

²⁰ Mátyus 1977.

²¹ Sulyok – Ember 1976: 34.

²² „Mi a szállón belül teremtettünk közösséget. És ez nem olyan, mint a brigád bent, hogy na, muszájból most ide megyünk, vagy ezt csináljuk. Itt tényleg az történik, amit mi akarunk.” Sulyok – Ember 1976: 34.

polgárokkal.²³ Lényegesen ritkább volt azonban a nyilvánosság előtti kritika: példaként említem Eberhard Nemitz szakmunkás fiatalok körében végzett kérdőíves kutatását, amelyből az derül ki, hogy a keletnémet fiatalok általában véve pozitívan álltak hozzá a rendszerhez, és többségük jónak tartotta a szocializmus eszméjét. Mivel azonban a kép nem volt egyértelműen pozitív – szó esett az ellátás hiányosságairól, a nyugatnémet tv-csatornák nézésének tiltásáról, valamint arról, hogy a fiatalok túlzottnak és hiteltelennek tartják az NSZK ellen folytatott propagandaháborút –, a tanulmányt végül csak emigrálása után, Nyugaton publikálta a szerző.²⁴ Keményebb megtorlás várt azokra, akik elővigyázatlanul az NDK-ban kísérelték meg a rendszer mégoly óvatos bírálatát: a korszakban egyébként „liberális”-nak tekintett jénai Zeiss kutatóközpontjában az egyik részleg, amelyik a szocialista brigád címmel is büszkélkedhetett, 1978-ban kiadott egy szatirikus farsangi újságot, amit házi használatra terjesztettek a vállalatnál.²⁵ A kiadványban provokatív cikkek szerepeltek, mint például a *Kocsmai beszélgetés* című opusz, ami „súlyosan rágalmazza a VEB Carl Zeiss Jena tudományos-műszaki dolgozóinak munkáját és szakmai becsületét, és úgy állítja be őket, mint akik egész nap csak henyélnek”. A fegyelmihez már ez is elég lett volna, de a kiadvány ráadásul az alábbiakat írta a vállalat pártújságjáról: „*Scheinwerfer* = olvasáshoz túl vékony, WC-papírnak túl vastag”. A kutatóközpont igazgatója tüstént indítványozta, hogy a kiadvány főszerkesztőjét, L. elvtársat (aki egyébként fizikus volt) zárják ki a pártból, és bocsássák el a munkahelyéről. A fegyelmi bizottság elnöke viszont részrehajlónak mutatkozott: a fizikus megúsza egy szigorú figyelmeztetéssel, és azzal, hogy két kollégájával együtt, akik szintén részesei voltak a farsangi „politikai ügynek”, áthelyezték a modellépítéshez, mert „megsértették a politikai éberséget egy olyan időszakban, amikor az osztályellenség fokozta ideológiai tevékenységét az NDK ellen”.²⁶

Ha figyelembe vesszük a lépten-nyomon megkövetelt ideológiai éberséget, legalábbis meglepő a lakásügyekben folytatott munkáslevelezés sokszor rendkívül éles kritikai hangvétele – különösen ha arra gondolunk, hogy lakáskérelmek elbírálásáról volt szó, és a kérelmezők pontosan tudták, hogy az NDK-ban különösen „mindenható” hatóságokkal leveleznek. Az alábbi levélrészlet nemcsak arra világít rá, hogy a keletnémet munkásszállók sem voltak sokkal komfortosabbak, mint a magyarok (még ha sokkal kevesebben panaszkodtak is a lopásokra, mint a magyar esetben, ahol még az is előfordult, hogy a fürdőből lopták el a tisztálkodó nő ruháját²⁷), hanem arra is, milyen erősek voltak azok a szociális jogok, amelyeket a munkások nem kérvényeztek, hanem egyenesen követeltek a mindennapokban rettegett főnökeiktől:

²³ Érdekes adalékot nyújtanak a keletnémet állampolgárok mindennapjaihoz a televízióknak írt levelek is. Lásd Merkel (Hrsg.) 2000.

²⁴ Nemitz 1988.

²⁵ ThStA 95.1.1. Nr. IV D-4/13/85. IKPKK Informationsberichte, 17.02.1978.

²⁶ ThStA 95.1.1. Nr. IV D-4/13/85. IKPKK Informationsberichte, 17.02.1978.

²⁷ Kohut 2008: 65.

„Tizenhat hónapja dolgozom lakatosként a VEB Carl Zeiss Jénánál. A 86/87-es blokkban lakom, és még mindig bízom benne, hogy megkapom az ígért egyszobás lakást, és össze tudok költözni a barátnőmmel, aki miatt idejöttem dolgozni. Azt ígérték, hogy egy éven belül kapok lakást. Türelmesen várahoztam, noha a munkásszállóbeli életet nem nevezném éppen kellemesnek. A vécék és a zuhanyozók vagy nagyon lerobbant állapotban vannak, vagy pedig egyenesen használhatatlanok. Elfogadtam e körülményeket és a komfort hiányát, mert legalább a szabadságomat nem korlátozták. De néhány hete a gyár biztonsági emberei ott üldögélnek a porta előtt, úgyhogy amikor az ember belép, mindjárt olyan érzése van, mintha egy kollégiumban vagy kaszárnyában lenne. *Úgy érzem, mintha ezzel már a belépésnél megsértenék személyes szabadságomat.*²⁸ A házirend szerint minden vendégnek be kell jelentkezni. Ez nagyon zavarja a barátnőmet és a barátaimat, akik meglátogatnak itt. Este tízkor minden vendégnek távoznia kell, és gyakran be sem engedik őket, ha nincs náluk igazolvány. Ez a hétvégékre is vonatkozik, amikor mi, fiatalok, szeretnénk több időt együtt tölteni. Még negyedóra plusz időt sem lehet megbeszélni a portásokkal. *Az embert itt állandóan ellenőrzik, amint belép a szállóba. A rendőrség rendszeresen járőröz a környéken, mintha közönséges bűnözők lennénk. Van, hogy a rendőrök ajtóról ajtóra járnak és hallgatóznak.*²⁹ Azért jöttem Jénába, hogy önálló életet éljek, ami lehetetlen ilyen körülmények között. Csak egy lakás oldhatja meg a problémámat. Az egész évet Jénában töltöm, és csak néhány napra tudok hazautazni, háromszor egy évben. Így ez a kis szoba jelenti a fő otthonomat, a szigorú házirenddel, a rengeteg tilalommal és a munkásszálló »börtönöreiből« egyútt. Azt hiszem, hogy egy huszonhárom éves embernek joga van ahhoz, hogy ennél többet kívánjon.”³⁰

A látogatók ellenőrzésének gyakorlatát és a szigorú beléptetőrendszert – ahogyan majd látni fogjuk a következő fejezetben – a magyar népművelők is kifogásolták. A kritika nemcsak a népművelők kevesek által olvasott beszámolóiban, de még a kortárs szakirodalomban is megjelent: „Az a szexuális nyomor, ami a munkásszállásokon uralkodik, megdöbbentő” – olvashatjuk az 1980-ban megjelent *Szállás, otthon* bevezető tanulmányában.³¹ A szerző szemmel láthatóan a „szexuális nyomorra” kárhoztatott fiatalok pártját fogja az erkölcsök (és a szállok) szigorú szabályozása helyett:

„Így viszont az utcára, a terekre, a Duna-partra szorulnak a fiatalok, s a legmeghittebb, legintimebb közeledésüket az utca, a nyilvánosság elé kell tárniuk, olykor az erkölcsrendszert büntetéseit is vállalva.”³²

²⁸ Kiemelés tőlem – B. E.

²⁹ Kiemelés tőlem – B. E.

³⁰ UACZ VA 933. Eingabe zur schlechten Unterbringung in der AWU, 09.03.1974.

³¹ Veres 1980: 23.

³² Veres 1980: 23.

Érdekes, hogy miközben a szexuális szabadosság gyakori tárgya volt a szállóújságok és a szakszervezeti funkcionáriusok bírálatának, itt egy nyilvánosság elé szánt kiadványban olvashatjuk a prudéria elítélését és a fiatalok jogának elismerését a „normális” szexuális, és általában az ellenőrzés nélküli társadalmi élethez, vagyis pontosan azt, amit a keletnémet fiatalember is hiányolt Honecker munkásállamából. Miközben nem kis bátorságot igényelhetett a levél megírása, vegyük figyelembe, hogy éppen a jóléti diktatúrákban garantált szociális jogok erősítették a levélíró helyzetét és öntudatát, hiszen felettébb valószínűtlen, hogy a hatóságok provokálásának rejtett szándékával írta volna meg azt a panaszlevelet, amelytől lakásgondja megoldását remélte.

De nézzünk egy másik példát! A magyar munkásszállók esetében is számtalan panaszra adtak okot az összeférhetetlen lakótársak, a zsúfoltság és általában az idegenekkel való együttélés mint létforma. A népművelők igen gyakran emlegettek atomizálódást és elidegenedést a munkásszállókon, az azonban nem egyértelmű, hogy ezt a benyomást személyes tapasztalatokra, elmélyült kutatásra vagy pedig olvasói élményeikre alapozták. Mivel az elidegenedéssel kapcsolatban az 1985–1986-os beszámolókból többen hivatkoztak nyugati szociológusokra, figyelembe kell vennünk azt is, hogy ez egy értelmiségi diskurzusba illeszkedett, amelynek a népművelők is részesei voltak, vagy legalábbis azok szerettek volna lenni. Mindenesetre a magyar szakirodalomban makacsul tartotta magát az a feltevés, hogy a kevesebb erőforrás kapcsolatszegénységet is jelent. Szigeti Péter kutatása szerint „a magyarok csaknem felének, a cigányok harmadának egyáltalán nincs barátja a szállón”,³³ és feltűnő, hogy az újonnan szerzett ismeretségekre csak kevesen számíthatnának baj esetén.³⁴ Láng Katalin és Nyilas György kutatásában „a szállón élők többsége kapcsolatszegény, magányos, egy részük olyannyira, hogy nagyobb problémák esetén sem tud kihez fordulni”.³⁵ Hangsúlyozom azonban, hogy e szerzők – olykor kimondva, olykor kimondatlanul – a közösség normatív fogalmával operálnak, miközben létezhetnek más, e normáknak nem megfelelő (vagy nem azok szerint élő) közösségek is. Szigeti-nél például ezt olvashatjuk:

„Az itt élők közül sokan alacsonyabb kulturális színvonalon állnak, és nem tudják eléggé megbecsülni a közösségi létesítményeket. Ehhez a jelenséghez, amely időnként szándékos rongálásokban is kifejeződik, az is hozzájárul, hogy a munkásszállókon nem alakulnak ki – éppen a körülmények miatt – igazi, szerves közösségek.”³⁶

A szerző kritikával említi, miszerint „elképesztő, hogy még az analfabétákkal való foglalkozást sem tudják megoldani”,³⁷ és hozzáteszi, hogy a közművelődésen

³³ Szigeti 1976: 73.

³⁴ Szigeti 1976: 73.

³⁵ Láng – Nyilas 1987: 69.

³⁶ Szigeti 1976: 82.

³⁷ Szigeti 1976: 38.

javítani kell. Emberi kapcsolatok azonban nemcsak tanulócsoporthoz és esti iskolákban alakulhatnak ki, hanem a népművelők által lenézéssel emlegetett TV-szobákban, kocsmákban és diszkókban is. Az más kérdés, hogy a több erőforrással rendelkező városi csoport mennyire kívánt kapcsolatot kötni a munkásszállók lakóival; de, ahogy láttuk, a „munkásszállók népe” sem volt egységes, hiszen nagy különbségek voltak azon csoportok között, amelyek a magasabb kereset reményében kényszerültek ingázásra és azok között, amelyek gyakorlatilag hajléktalanok lettek volna a szállók nélkül. Ha a munkásszállókat szociológiai elemizzük, e különbségeket nem téveszthetjük szem elől.

De térjünk vissza az összeférhetetlen lakótársakra. Mint láttuk, „deviáns” viselkedés az NDK-ban is előfordult – még akkor is, ha a nyilvánosság előtt erről nem lehetett beszélni. Az alábbi panaszlevelet a Zeiss vezérigazgatójának egy három műszakban dolgozó munkás írta, akinek türelmét alaposan próbára tette a kényszerűségből (válása miatt) hozzájuk költöző új lakótárs:

„Az év elején beköltözött hozzánk egy fiatalember, K. úr.³⁸ Nem dolgozik a VEB Carl Zeissnál, és nincsen állandó munkahelye. Van azonban egy hobbi, lemezlovas, és minden zenei felszerelését a lakásban tárolja. Sokszor jár haza késő este hangoskodó és ittas barátai társaságában. A zaj elviselhetetlen, különösen hétfvégén. Néha tíznél is több idegen alszik a lakásunkban, akik kérdés nélkül kiszolgálják magukat a hűtőnkől, és otthagyják a szennyes edényeket a konyhában. Beszéltem erről a problémáról a szálló vezetőségével, de úgy tűnik, hogy vagy nem törődnek velem, vagy nem tudnak segíteni. Ezért kérem az Ön segítségét, mert ez a helyzet az idegeimre megy. Szükségem van az alváásra, hogy rendesen tudjam elvégezni a munkámat az üzemben.”³⁹

A levél után vizsgálat indult, amely során kiderült, hogy az említett K. úr felmondott a vállalatnál, ráadásul lakbért sem fizet, és többszöri felszólításra sem volt hajlandó kiköltözni a szállóról, minthogy „nincs hova mennie”. Ez az érv hatott: a szálló vezetősége beismerte tehetetlenségét. A döntést a vezérigazgató sem bírálta felül: a válaszlévélben megígérte a panaszosnak, hogy a szálló a jövőben jobban ügyel a házirend betartására, egyébként azonban megismételte a szálló vezetőségének véleményét: K. úr addig maradhat a lakásban, amíg nem talál másikat.

A lemezlovas fiatalember története korántsem volt egyedi eset az NDK-ban. Beatrix Bouvier hosszan elemzi, hogy mi *nem* teljesült a honeckeri lakásprogram ígéreteiből, és mely csoportok gondját nem sikerült az ígérek ellenére sem megoldani.⁴⁰ Itt megjegyzem: az, hogy voltak deprivált csoportok az államszocializmus idején, nem a rendszerváltás utáni irodalom felfedezése; ezt magyar szo-

³⁸ A levelekben nem az eredeti nevek szerepelnek.

³⁹ UACZ VA Nr. 3742. Eingabe 09.06.1983.

⁴⁰ Bouvier 2002: 152–201.

ciológusok már az 1960-as évek vége felé megállapították.⁴¹ A kérdést feltehetjük fordítva is: elismerve, hogy a munkásszállók korántsem jelentették a *szocialista paradicsomot*, és a magyar munkásszállókon élők (nem az ingázók!) deprivált csoportot alkottak, azt is megkérdezhetjük, hová mentek volna azok, akiknek egyébként nem volt hová menniük? Arra szeretnék ezzel rámutatni, hogy miközben éppúgy nem vethetjük össze a kádári munkásállam lehetőségeit az NDK-éval, mint ahogyan a nyugatnémet átlag-életszínvonal is messze felülmúlta a keletnémetet (a pártfunkcionáriusok minden kétségbeesett igyekezte ellenére, hogy biztosítsák a lakosság „folyamatos és kielégítő ellátását” az éppen soros hiánycikkekéből), a szociális jogokat a rendszer nagyon is komolyan vette. Ezért mertek az állampolgárok kritikus, szemrehányó, sőt, követelődző hangnemben írni feletteseiknek egy olyan államban, ahol csaknem elbocsátás lett egy ártalmatlan farsangi újságból, és ahol a rettegett titkosrendőrség állandóan figyelte az embereket. A lemezlovas fiú életvitele szöges ellentétben állt a keletnémet munkás eszményével és Honecker államában jóval kevésbé tolerálták a devianciát, mint Magyarországon, ahol a másként gondolkodás – ha különböző időszakokban eltérően értelmezett keretek között is, de – megjelenhetett a nyilvánosság előtt. A fiú ráadásul már nem volt alkalmazásban a vállalatnál, sorozatosan megszegte a házirendet és lakbért sem fizetett. Mindezek ellenére nem dobhatták ki az utcára, hiszen nem volt hova mennie.

De idézhetem egy kétségbeesett családapá esetét, aki több beadvánnyal bombázta a vezérigazgatót, miután nem kapott lakást (pontosabban elutasított két ajánlatot, mert a család új építésű lakásra várakozott), és leveleiben hangsúlyosan számon kérte az állam szociális politikáját a keménykezűségéről ismert, a vállalatot kézi vezérrelés irányító vezérigazgatót, aki tagja volt a Központi Bizottságnak is.⁴² Az egygyermekes családapá végül megkapta a lakást,⁴³ vagyis a vállalati lakáshivatal éppenséggel figyelembe vette a szociális jogokat, hiszen a családapá nem volt sem párttag, sem pedig több műszakban dolgozó munkás (az utóbbiak ugyanis hivatalosan is előnyt élveztek a lakáskiutalásnál).

Említhetem továbbá egy hasonlóan elkeseredett családapá esetét, aki szak szervezeti bizalmi létére azzal a fenyegetéssel fordult a minisztertanácshoz, hogy ha családja nem kap lakást, akkor „nem érez többé elegendő erőt magában ahhoz, hogy gyermekével együtt továbbra is az NDK-ban éljen”.⁴⁴ Az ominózus mondatot természetesen a panasz kivizsgálói is aláhúzták, és magyarázatot követeltek.⁴⁵ A vizsgálóbizottság elnöke és az egyik tag felkeresték a levélíró otthonában, ahol személyesen is meggyőződhetek a család ínséges lakáskörülményeiről.

⁴¹ Ferge 2010: 71. A hazai kutatók közül fontos kiemelni Ferge Zsuzsa és Kemény István munkásságát.

⁴² UACZ VA Nr. 3741. Eingabe 01.04.1980; UACZ VA Nr. 3741. Eingabe 24.04.1980.

⁴³ UACZ VA Nr. 3741. Ihre erneute Eingabe vom 24.04.1980, 08.05.1980.

⁴⁴ UACZ VA Nr. 4617. Eingabe an den Ministerrat der DDR, 14.03.1983.

⁴⁵ Az NDK-t elhagyni kívánó állampolgárok ekkor már kérelmezheték az úgynevezett Ausreiseantragot. A kérelmezőkre azonban a kiutazás elbírálásáig nagy nyomás nehezedett, mivel a rendszer árulónak számítottak.

Mégis szükségesnek látták figyelmeztetni az asszonyt: „A kollégák világosan elmagyarázták neki, hogy levelének politikai üzenete van, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy szakszervezeti aktív. A beszélgetésnél kiderült, hogy csak az ügy sürgősségét kívánta hangsúlyozni, amelyért nem vádolja államunkat.” Ezzel a bizottság eleget tett az „ideológiai éberség” követelményeinek, és kötelességtudóan tájékoztatta a központi szerveket, hogy a család közben megkapta a megígért lakást, és a levél (valamint a benne foglalt politikai fenyegetés) csak „félreértés” eredménye.⁴⁶

Jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség a keletnémet és a magyar viszonyok szisztematikus összehasonlítására. Három dolgot azonban szeretnék kiemelni a fenti, mégoly aszimmetrikus összehasonlításból is. Először, a magyar esetben specifikus csoportnak tekinthetjük az ingázók széles táborát, akik nem azért kényszerültek a munkásszállóra, mert nem volt semmijük, hanem azért, mert a fővárosban többet kereshettek, mint otthon. Szigeti kutatásában sokan kifejezetten kiemelték a család támogatását.⁴⁷ Ha megnézzük Szigeti, vagy Láng és Nyilas felméréseiben a munkásfizetéseket, azok éppen nem erősítik meg a depriváció egyoldalú hipotézisét. Inkább hangsúlyoznám a Kolosi Tamás és Róbert Péter kutatásaiból ismert státus-inkonzisztencia jelenséget, amelyet Magyarországra nézve különösen jellemzőnek találtak a kutatók: inkonzisztencia állt fenn számos strukturális mutató, többek között a lakáshelyzet és a jövedelem között.⁴⁸ De éppen így említhetem Utasi Ágnes fogyasztói csoportjait, ahol a fogyasztás a középső rétegekben hasonló egyenlenségekről árulkodik (jellemző például egyes drága tartós fogyasztási cikkek, az úgynevezett státusszimbólumok beszerzése, miközben más téren a fogyasztás rendkívül visszafogott).⁴⁹ Ezt egyébként a munkásszállók kortárs kutatói is megfigyelték: miközben állandó téma a közművelődés javítása, a kutatók megjegyzik, hogy „ma már nem úgy van, mint az ötvenes években”, és a fiatalok drága magnókra és más tartós fogyasztási cikkekre költik a keresetüket, ahelyett, hogy takarékoskodnának.⁵⁰ A „feléllő hedonista” csoporttal Láng és Nyilas kutatásában is találkozunk; az elnevezés arra utal, hogy ez a csoport nem lehetett mindenben deprivált.

A munkásszállón kétségtelenül éltek olyan emberek, akiket mai szóhasználatlaltal „szociális eset”-nek lehetne tekinteni: a társadalom peremére szorult nincstelenek, akiknek a szálló nélkül nem volt hova menniük.⁵¹ Az más kérdés, hogy

⁴⁶ UACZ VA Nr. 4617. Untersuchungsbericht zur Staatsrat- und Ministerrats – Eingabe in der Wohnungsangelegenheit Frau X, 27.04.1983.

⁴⁷ Szigeti 1976: 30.

⁴⁸ Róbert 1985; Kolosi 1987.

⁴⁹ Utasi 1984.

⁵⁰ Veres 1980: 27.

⁵¹ A munkásszállók 1979-es helyzetfelméréséről készült jelentésben az alábbiakat olvashatjuk: „A munkásszállásokon élő emberek életmódját, attitűdjét, értékorientációját döntő mértékben befolyásolja – a munkahely mellett – a munkásszállási lét, azok a minták, amelyekkel ott találkoznak, az a környezet, amiben élnek, azok a szociális feltételek, amelyek megszabják és behatárolják szokásrendszerüket. Talán legdöntőbben az bizonyíthatja mindezeket, hogy

a szocializmus idealista ideológusai valóban azt várták, hogy az új rendszerben megszűnnek, vagy legalábbis visszaszorulnak a deviáns jelenségek, a megtévedteket és az elesetteket pedig majd a kollektíva segít jó útra téríteni.⁵² A történészek azonban nem feladata a szocialista ideológia képtelenül magas követelményei szerint értékelní a rendszer gyakorlatát és lehetőségeit.⁵³ Azt, hogy szegénység volt a kádári Magyarországon, a kortársak is tudták, sőt, le is írták. A munkásszállókat pedig inkább szükséges rossznak, mintsem szocialista vívmánynak tekintették a kutatók, a szállóigazgatók, de sokszor még a népművelők is. Erre enged következtetni Szigeti Péter azon kritikája, hogy a négyezer fős munkásszálló melegvz-ellátását a szakszervezet és a vállalat együttes erőfeszítése sem tudta megoldani,⁵⁴ de a munkásszállókon uralkodó szexuális nyomor elítélése és a kortárs szociográfiák sem arról vallanak, hogy szerzőik ideális helynek tekintették volna e szállásokat. Ebből az akkori viszonyok között mindenképpen bátor rendszerkritikából azonban korántsem következik az, hogy itt homogén csoportról van szó, sőt, sokak terveiben – ahogyan Szigeti felméréséből kiderül – nem is szerepelt a fővárosba való költözés gondolata. A város és falu modernizációs és kulturális ellentétét középpontba állító szociográfiák a felemelés őszinte szándékával íródtak, de kérdés, hogy az ingázók közül hányan akarták valójában ezt a felemelkedést? Feltételezhetjük, hogy a fiatalokra nagyobb vonzerőt gyakorolt a város, mint a családjukat otthon hagyó, meglett férfiakra, de nem tekinthetjük bizonyosnak még a fiatalok körében sem, hogy feltétlenül felfelé

a szállókon megtalálható deviáns magatartásjegyek az országos átlagnak körülbelül három-négyszeresét teszik ki. Szükséges lenne elgondolkodni azon, hogy a munkásszállások jelenlegi felemás szervezete – nem szálloda és nem kollégium – mennyiben erősíti, és erősíti-e a negatív magatartásformákat.” A jelentés hozzászói, hogy a kutatók együttműködnek az ELTE Bölcsészettudományi Kara Közművelődési Tanszékével. PIL XII.14/8. 114. ő. e. 15. 1979. november 21. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵² A szovjet irodalomban ennek az ideológiának számtalan reflexióját találjuk. Kiemelkedőnek tartom Anatolij Ribakov önéletrajzi ihletésű, *Az Arbat gyermekei* c. regényét, ahol a főhős sok szempontból megfelel, vagy megfelelni igyekszik a közösségi ember szocialista eszményének. Az más kérdés, hogy éppen emiatt kerül összeütközésbe a sztálini rendszerrel, amely a valóságban egészen más embertípusra támaszkodik. Az eszmény azonban megjelenik a szerző *Kros különös vakációja* c. regényében is.

⁵³ Az 1920-as évek szovjet irodalma világszínvonalon (is) reflektált az eszmény és a társadalmi valóság (vagy inkább emberi természet) közötti távolságra, miközben *nem vonta kétségbe magát az eszményt mint előremutató ideológiát*. Ilf–Petrov halhatatlan figurája, Osztap Bender tulajdonképpen nem áll szemben a rendszer által hirdetett humánus elvekkel; a szubverzív hatás nem a szocialista eszme, hanem inkább az eszmét eltorzító hatalommal szemben érvényesül. A szerzők eltérő indíttatása ellenére vegyük észre, hogy Woland Bulgakov *Mester és Margaritájában* is egy általános emancipációs és humánus eszményt kér számon a moszkvai társaságon az emlékezetes cirkuszi jelenetben; hiszen a sátán éppen azt leplezi le, hogy a kommunista fővárosban ugyanolyan pénzsóvárak az emberek, mint a kapitalizmusban, ráadásul, ha a speciális áruelosztókra gondolunk, akkor még a fogyasztásban is maradtak egyenlőtlenségek.

⁵⁴ Szigeti 1976: 82.

való mobilitásnak tekintették a (fő)városi panelekben való megkapaszkodást.⁵⁵ A magyar esetben ezért semmiképpen nem kezelhetjük kizárólag szociális kérdés-ként a munkásszállásokat.

A keletnémetek esetében egyszerűbb a képlet: ott a munkásszállások valóban ideiglenes szállásként szolgáltak, amíg felépültek a megígért vállalati lakások (és a házaspár, különösen a kisgyerekes szakmunkások esetében a várakozási idő valóban nem volt irreális).⁵⁶ Az igazán deprivált csoportot ott az egyedülálló emberek jelentették, akik a várakozási lista legalján álltak. A korai házasságot és gyerekszületést a keletnémeteknél igen gyakran a lakáskiutalás szempontjai is motiválták.⁵⁷ Peter Hübner állapítja meg, hogy az NDK-ban a vállalat volt a szociálpolitika központja;⁵⁸ én inkább úgy fogalmaznék, hogy a rendszer a gyárra hárította át a szociálpolitikai feladatokat, és olyan szociális ügyeket is a munkahely hatáskörébe utalt, amelyeket a posztfordista kapitalista üzemi kultúra szigorúan elválaszt, sőt, távol tart a munkától. A keletnémet főnököknek hivatalból is foglalkozniuk kellett a munkások lakásgondjával, de olyan ügyeket sem utalhattak vissza a panaszos magán-szférájába, mint az alkoholista élettárs, a házasságtörés vagy – mint a lemezlovas fiú példáján láthattuk – az összeférhetetlen lakótárs esete. Az egyébként megfélemlített állampolgárok nagyon is tudatában voltak szociális jogaiknak; ezért mertek követelésekkel, sőt, fenyegetőzéssel fellépni akkor, amikor a nyilvánosság előtt egyébként mindenki a hivatalos marxista-leninista ideológiához igazodott.

A vállalati- és szociálpolitika ezen kettőssége Magyarországon is megfigyelhető: miközben nyíltan beszélnek a munkásszállókon élők (nem az ingázók!) körében gyakori deviáns jelenségekről (alkoholizmus, gyógyszereszedés, öngyilkosság), nem teszik fel azt a kérdést: minderről valóban a munkásszálló tehet? Nem inkább arról van-e szó, hogy a vállalatnak a szociális problémákat is munkaügyi kérdésként kellett kezelnie (hiszen az érintettek többsége hajléktalanná vált volna a szálló nélkül)? Mindez korántsem jelenti a munkásszállók körülményeinek utólagos megszüpítését, hiszen fentebb bemutattuk, milyen – a keletnémet funkcionáriusok kedvelt szavajárásával – „objektív nehézségeket” és több szállón a komfort teljes hiányát tárták fel a kortárs magyar kutatók. De ha a legnehezebb helyzetben levő csoport lehetőségeit tekintjük, akkor a hajléktalansággal szemben sokszor a munkásszállás kínálta az egyedüli alternatívát.

Harmadszor, és ezt a különbséget átvezetésnek szánom az 1980-as évek közepének népművelői forrásai elé, a magyar esetben a hivatalos ideológia bírálata, ahogyan láttuk, a nyilvánosság előtt is sor kerülhetett. Nem állítom, hogy

⁵⁵ Az 1980-as években még az ifjúsági irodalomban is megjelenik a panel-életforma kritikája: Bálint Ágnes *Madárfürdő* c. regényében a falura való kiköltözés éppen úgy jelenik meg, mint a lakótelepi elidegenedés előli menekülés, ahol a természetes közegben megerősödnek a családi kapcsolatok, és szerves közösségek alakulnak ki a korábbi életformára jellemző elmagányosodás és a szocialista társadalmat (is) megfertőző rongyrázás, karrierizmus és sznobizmus helyett.

⁵⁶ Vö. Bouvier 2002: 152–201; Bartha 2009: 219–243.

⁵⁷ Bartha 2009: 219–243.

⁵⁸ Hübner 1995.

a munkásszállókon uralkodó nyomorról is író értelmiségiek a rendszer elszánt ellenzékéhez tartoztak volna; sokuk előtt egy valóban emberarcú(bb) társadalom eszménye lebeghetett, amelyet nehezen lehetett összeegyeztetni azzal a ténnyel, hogy a szocializmusban zsúfoltan, komfort nélküli körülmények között vagy akár melegvíz nélkül élhetnek munkástömegek. A Sulyok Katalin és Ember Mária szociográfiájában bemutatott textilgyári munkásnők mindennapjai éppúgy nem a hivatalos ideológiát erősítették, mint ahogyan a Mátyus Aliz írásában megjelenő munkáslányok sorsa is perspektíva nélküli volt, útjuk vissza, a hazai kilátástalanságba vagy a prostitúcióba vezetett.⁵⁹ A munkásszállói életformában megtestesülő reménytelenség nemcsak a hivatalos ideológiát ásta alá, hanem a jóléti diktatúrák fogyasztáson alapuló legitimitációját is. Honecker államában az állampolgárok és a hatóságok között folytatott kiterjedt levelezés éppen azt a célt szolgálta, hogy megerősítse a patrónus–kliens viszonyt: az állampolgárok kérelmeznek, panaszkodnak, és a jogos igényeket az állam természetesen teljesíti, vagyis helyreáll az összhang a tömegek és a párt között. A nyilvánosság előtt azonban nem hangozhatott el, hogy az NDK-ban nincs perspektíva, és a kelet-német gazdaság még az egyre tetemesebb nyugatnémet kölcsönökkel megtámogatva sem képes megteremteni állampolgárai számára a nyugati életszínvonalat. A hallgatás azt eredményezte, hogy a rendszer maga is elhitte: a lakosság támogatását élvezte azokban az években, amikor a párt és az állam iránti bizalom egyre veszesebben fogyatkozott. Sok tekintetben tanulságos tehát szemügyre venni azt az időszakot, amikor Magyarország a gazdasági és politikai liberalizálás tekintetében messze megelőzte az iparilag és társadalmilag fejlettebb NDK-t.

RENDSZERKRITIKA ÉS NÉPMŰVELÉS: FOGYATKOZÓ LEGITIMÁCIÓ A JÓLÉTI DIKTATÚRÁBAN

Az alábbiakban az 1980-as évek közepén a *Munkásszállók a közművelődésért* című pályázatra beérkezett munkák – fővárosi szállólátogatásokkal kísért – értékeléseit kívánom bemutatni. Az első tanácskozás a fővárosi munkásszállók közművelődési helyzetéről 1975-ben volt. 1980-ból már adatokkal is rendelkezünk a fővárosi munkásszállókról, amelyek közül a legtöbbet az Építőipari Szolgáltató Vállalat (ÉSZV) tartott fenn: 22 000 lakóval a fővárosi munkásszállók 43%-a volt az ÉSZV kezelésében. A tanácsi kezelésű 88 munkásszállón 9000 fő lakott. A budapesti munkásszállók lakóinak túlnyomó többsége (92%-a) férfi volt, és az ingázók magas arányára vall, hogy 87%-uk állandó lakhelye vidéken volt.⁶⁰

⁵⁹ Érdekes módon a munkáslányok a két világháború közötti amerikai kánonban is hasonlóan jelennek meg: gondolok itt F. Scott Fitzgerald és Theodore Dreiser klasszikusaira.

⁶⁰ PIL XII.14/8. 115. ó. e. 5.

Végzettségükre nézve érdekes adat, hogy a férfiak 35, míg a nők 39%-a nem végezte el az általános iskolát.⁶¹

1986-ban a beérkezett pályázatok értékelésének általános szempontjairól a következőket tudjuk meg:

„A hagyományos közművelődési formák (film, előadások, szórakoztató rendezvények, vetélkedők, kiállítások) úgyszólván minden ÉSZV szállón egyformán kiszerveelve léteznek. E »konzerv« műsorokon túl (aminek teljesítése alapján értékelik a vállalati központban a szálló népművelők munkáját) persze még vannak lehetőségek. Mégpedig a feltételek függvényében könnyebben, vagy nehezebben megvalósíthatók.”⁶²

Ahogy látni fogjuk, az 1980-as évek közepén a népművelők a rendelkezésre álló feltételek leírásakor bőségesen merítették a magyar szociográfia kritikai hagyományából. Az értékelések többségében kísérlet sincs arra, hogy a népművelő árnyalja mondanivalóját – a munkásszálló inkább a szocialista realizmus csüggesztő szimbólumául szolgál:

„A már általam sokat és kedvvel emlegetett, 50-es évek szemléletét sugárzó, sivár szocreál stílusú, pályaudvar-kultúracsarnokszerű épület a többi ÉSZV-szállóhoz hasonló, nyomasztó benyomást tett rám. Ezt a kietlenséget nem enyhíti semmiféle otthonos hangulatot árasztó, intimebb közösségi helyiség vagy klubszoba sem, mindenféle »közéletet« gyakorlatilag a büfé előtti hosszú »váróteremben« élnek a lakók, ahová természetesen még a vendégüket sem hozhatják be. A büfé hamisítatlan kocsmajelleget árasztott, eltöltöttem benne némi időt, beszélgettem néhány emberrel. Tele volt lengyel vendégmunkásokkal, a szomszéd honvédségi szállóról dobantott katonákkal és szállólakókkal, akik az esti, ki tudja, hányadik üveg sörüket fogyasztották. A folyosói székeken ugyanez a hangulat: sör, kártya, biliárd, távolabb néhány fiatal pingpongozik, egykedvűen. (Megjegyzés: a szálló közművelődési tervében kiemelt helyet foglal el az »alkoholizmus elleni küzdelem«)⁶³

– olvashatjuk például az ÉSZV csepeli, Tejút úti munkásszállójáról. Ugyanerről a szállóról egy másik látogató így nyilatkozik:

„A katonai kaszárnyával házasított munkásszállóban semmi – számunkra és a lakók számára – örömteli változást nem érzékelünk. Minden hosszú, nagy és sivár –

⁶¹ Ez nem kifejezetten rossz adat, ha arra gondolunk, hogy a kiemelten jó helyzetben levő Nyugat-Magyarország egyik mintavállalatában, a Rábában, a gyár kimutatásai szerint 1975-ben a teljes munkaerő 24%-a nem végezte el az általános iskolát. GYML XXXV. 415/195/3. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve. Jelentés a munkásművelődés tapasztalatairól, helyzetéről és szerepéről, fejlesztésének feladatairól a Magyar Vagon- és Gépgyárban. Melléklet (MVG összes dolgozójának iskolai végzettség szerinti megoszlása korcsoportonként) 1977. július 6.

⁶² PIL XII.14/8. 120. ó. e. 198. 1986. július.

⁶³ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 12–13. 1986. február.

folyosó, étterem, söntés és a klubnak becézett TV- és kultúrszoba. Külön sorakoznak a vacsoráért a bakák, külön sorban a szállólakók. *Csak nagy különbség van, hogy másfél évre soroztattak-e be, vagy évekre, évtizedekre, Tejútra, Bartókra, Venyigére, Könyvesre, Harmatra...*⁶⁴

Nagy különbségek valóban nem lehettek a felsorolt szállók között, mert a jelek szerint hasonlóan vigasztalan képet nyújtott Kőbányán a Venyige utcai munkásszálló, ami manapság már börtönként üzemel:

„Ezen a szállón, mint azon a bizonyos állatorvosi beteg lovon, megtalálható mindaz a »betegség«, ami fellelhető a munkásszállásokon. Csak felsorolászerűen: óriási fluktuáció, évente háromszor cserélődik ki az emberállomány (ez kb. 600 embert jelent), nagyfokú alkoholizálás (az itt élők 70%-a cigány etnikumú). Évi tíz-húsz öngyilkossági kísérlet, amelyből három-öt sikerrel jár. REF-csek⁶⁵ és szabadultak, vagy olyanok, akik éppen innen vonulnak be a büntetésvégrehajtó intézetbe. Analfabéták és épp, hogy csak írni tudók. Lengyel és jugoszláv vendégmunkások, akikkel a kommunikációs nehézségek miatt semmit sem lehet kezdeni. Mindezekkel a gondokkal, nehézségekkel úgy kell szembenéznie a két népművelőnek, hogy szinte tehetetlenek, hiszen 2400 emberről van szó.”⁶⁶

A Venyige utcai munkásszálló más látogatókban is felébresztette az elhivatott szociográfust vagy a másként gondolkodót:

„Valóságos porszemnek érzi magát az ember erre a szállóra lépve [sic!], hatalmas előterek, étterem, monumentális színházterem, zezgugos folyosórendszerek és benyíló labirintusában. A tágas terek ellenére mégis elhatalmasodik rajtam a klasszikus pszichológiai patkánytesztek nyomasztó érzése: én is egy bezárt patkány vagyok ebben a korszerű, a kényelem minden illúzióját szuggerálni akaró összkomfortos börtönben, aki kétségbeesetten keresi a kiutat a labirintusból, de mindig újabb és újabb falakba ütközik.

Hogyan juthat be a szállólakó a népművelői irodába?

Íme az első fal: hivatalosan és szabály szerint csak külön engedéllyel, mert az egyik félreeső oldalfolyosó benyílójában lévő kétszobás iroda egy folyosón van a lakószobákkal, így elvileg bárki (ha úgy tetszik, idegen is) felszökhet a lakótérbe. Tehát vagy a porta külön engedélyére, vagy előzetes telefonos bejelentkezésre van szükség. Így már érthető, hogy egész ottlétünk alatt egy árva lélek sem nyitott be a közművelődési irodába.

Soha nem éreztem még ennyire relevánsan az elidegenedés David Riesmann [sic!] által megfogalmazott klasszikus axiómáit munkásszállón, mint itt. A személytelen, sivár,

⁶⁴ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 29–30. 1986. október 8. (Kiemelés tőlem – B. E.)

⁶⁵ Azaz a rendőri felügyelet alatt állók.

⁶⁶ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 43–44. 1986. február.

gépiesen merev, teljesen elidegenedett nagyüzemi műsorszervezés folyik itt, közvetlen, személyes emberi kontaktusok nélkül, ahol a népművelőnek jóformán még annyi kapcsolata sincs az emberekkel, mint a szintén futószalagon dolgozó körzeti orvosnak a betegével. Nem bukkantak elő arcok, csak a szürke, egybemosódott tömeg.

Ifjúsági klub klubvezető nélkül: Megtekintve a klubhelyiséget jómagam is inkább legszívesebben kifordultam volna belőle: egyetlen, nyomorult kis szoba, kopár, díszítetlen falakkal, gusztustalan, elkoszolódott, tüdővörös skay [sic!], pályaudvarokon használatos fotelok, üres tv-szekrény, alatta lefűrészelt lakatú ajtó, három magasra húzott teleszkóp asztal, mert a legutóbbi értekezlethez így kellett. Az asztalokon még egy olcsó terítő sincs. Mitől klub ez vajon? Nyilván azért, mert a hivatalos jelentések és pl. eme pályázat számára el kellett nevezni valahogy.

A szálló fotószakkörét az előtérben elhelyezett, beüvegezett falújságon néhány gyenge minőségű, alulexponált fénykép hirdeti valamiféle koreai tájakat ábrázoló, régi tollrajzok reprodukciójával. Egyszerűen képtelen voltam rájönni, hosszas fej-törés után sem találtam ésszel felfogható okát annak, hogy ez mitől teszi vonzóvá a 70%-ban »cigány etnikumhoz tartozó« (a népművelő kedvenc szavajárása) szálló-lakók számára a fotózást? Az az érzésem, hogy ez is ugyanolyan formálisan működik, mint a többi szálló fotószakkör[e].⁶⁷

Nem véletlenül idéztem ilyen hosszán e beszámolókat, amelyek szemléletes betekintést nyújtanak a kaszárnyaszerű munkásszállások életébe, ahol nemcsak a sivár környezet, a komforthiány és a zsúfoltság, hanem az állandó ellenőrzés is megkeserítette a lakók mindennapjait. A szociográfia ugyanis itt már egyértelműen átcsap rendszerbírálóba. Szigetinél is megjelenik az a kritika, hogy nincsenek lakógyűlések, a szállásbizottság pedig általában csak a fegyelmezővel foglalkozik.⁶⁸ Perspektívaként felmerül a *kulturális szint emelése és a szerves közösségek kialakításának kísérlete*. Itt azonban már nincsenek perspektívák: sem az anyagi oldalon (a munkásszállók körülményeinek javításával), sem pedig politikai vonalon (a rendszer demokratizálásával). Így lesz a munkásszállók kritikájából látélet: egy nem, vagy rosszul működő rendszer kritikája, amelynek hivatalos ideológiája éppúgy megkopott, mint a fotószakkör falújságja. Hogy ez az érzés a rendszer funkcionáriusai körében sem volt egyedi jelenség, arra nézve érdemes idézni a Könyves Kálmán körúti úgynevezett Könyves Szálló leírását egy másik népművelő tollából:

„A kaszárnyaszerű hangulat ellen mintha itt huszonöt éve legalábbis nem tettek volna semmit, legalábbis semmi nem utal arra, hogy itt népművelő lenne, akinek szívügye valamiféle esztétikus környezetkultúra. Sajnos, a bejárati ajtóra ragasztgatott hirdetemények, plakátok is ugyanezt az áporodott szagot árasztották (TIT

⁶⁷ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 111–114. 1986. április.

⁶⁸ Szigeti 1976: 4.

előadás az ÉSZV biankó plakátjain, több éve porosodó hirdetmények üveglablakkal lezárt faliújságokon, melyeket a kutya sem olvas és cserél, stb.).

Számos jel utalt arra ottlétünkkor, hogy itt nincs igazán élő kapcsolat a szállólakók és a közművelő között, viszont igen élénk adminisztratív munka folyik a népművelői irodában, amolyan tíz-tizenöt évvel ezelőtt[i] stílusban gyártódnak a gondosan kicirkalmazott »Brigádnaplók«, jelentések, kimutatások.”⁶⁹

A népművelőről megtudjuk, hogy

„[...] elképzelései, koncepciója teljesen zavaros, ötletszerűen egymásra hajigált TIT sorozatok, állatkerti látogatás, »világnézeti« gyözködések a nyugatimádattól elvakult fiatalokkal szemben, akiket, hipp-hopp, egy kirendelt TIT előadóval ki lehet ábrándítani a nyugati élet ocsmány, csápos karmaiból. Vajon ebben a végtelenül sivár és kietlen környezetben milyen más mintát, vagy modellt láthat maga előtt a munkásszállási fiatal, akinek szinte bürtönszerűen behatárolt léte nem enged meg mást, mint a filmekben látott szép, színes illúziókat? (Vendég nem jöhet be a társalgóba, szobába, sőt, hajnalonként rendőri razziákat tartanak, hogy a besurranókat elkapják és leleplezzék, viszont a kopár TV-szobában régóta otffelejtt kongresszusi szövegek porosodnak a falon, hatalmas betűkkel a munka embernemesítő erejéről).”⁷⁰

Ahogy látjuk, itt már egyáltalán nincsenek jóléti perspektívák; ígéretként sem jelenhet meg a nyugati életszínvonalhoz való felzárkózás, a szocialista út pedig „régóta otffelejtt kongresszusi szöveg”-ként porosodik a munkásmozgalmak mauzóleumában. A jelentések azt mutatják, hogy ezt azok is érezték, akik valamikor hűségesen gyártották a brigádnaplókat, és azok közé tartoztak, akik nem aláadni, hanem működtetni próbálták a rendszert. Úgy tűnik, sokan eljutottak addig a felismerésig, hogy a jóléti diktatúrák lehetőségei kimerültek, a hivatalos ideológia használhatatlan,⁷¹ és senkit, még a rendszer híveit sem lehet vele megszólítani. Az már más kérdés, hogy valódi perspektívát azok sem tudtak felmutatni, akik egyébként egyértelműen bíralták a munkásszállók – és ha a tágabb környezetre gondolunk, akkor az egész rendszer – paternalizmusát:

„A hivatalos vezetéshez tartozó valamely személy jelenlétében – vagy annak közeledésére – a fesztelen, vidám beszélgetés vagy megszűnt, vagy pedig azonnal akadozóvá vált. *A viszonyt a lakók és a népművelők között a szigorú szülő – hülye gyermek viszonyhoz hasonlítanám a lezajlott beszélgetések alapján. Egyszerűen zavart az a gyámkodó*

⁶⁹ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 93–94. 1985. október.

⁷⁰ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 94–95. 1985. október.

⁷¹ A hivatalos ideológia megkopását az alábbi megjegyzés is jól szemlélteti: „D. I. [a kőbányai Harmat utcai munkásszálló népművelője] jelenleg a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemére jár. (Elsősorban vajon erre van szüksége? Igaz, a főiskolára többszöri kísérletezése ellenére sem vették fel.)” PIL XII.14/8. 120. ö. e. 63–65. 1986. január.

*magatartás és hang, ahogy a népművelők és a gondnoknő a velünk kapcsolatba kerülő lakókkal érintkezett (munkahelyi ártalom?).*⁷²

A beszélgetések során azonban rövid úton fény derült arra, hogy a pályázatban foglaltak nem egészen felelnek meg a valóságnak. Az ifjúsági klubnak nincs vezetője, ezt a tevékenységet most a két népművelő látja el – és bizony, nem is olyan szívesen – következőképpen, nem is annyira működik. Az alkoholelles klub követelményeinek ismérvei meglehetősen zavarosak, sem a klubvezető, sem az épp ott kártyázó tagok nem igazán értik a klub miértjét.

*Megbukott a könyvbarátok köre, a horgász és a nyelvbarátok köre sem működik. A női klubot most szervezik – nem sok sikerrel. Öntevékeny csoportokat pedig – a népművelők szerint – lehetetlen kialakítani.*⁷³ Érdekes pedig, hogy szintén ők beszéltek arról, hogy a cigányprogramoknak milyen nagy a keletje, és a fegyelmi és propaganda ügyekben milyen nagy segítséget nyújt az egyes cigánycsoportokban még fellelhető hierarchikus függés (a vajda tekintélye pl.).⁷⁴

Ez megint csak nem tekinthető egyedi bírálatnak; számtalan esetben találkozunk azzal a kritikával, hogy a népművelők és a szállólakók között nincs produktív kapcsolat – innen is fakadhat az elidegenedettségek gyakori hangsúlyozása a szállólakókkal kapcsolatban, hiszen az ő véleményüket nem ismerjük. A „cigánykérdés”-re mindenesetre több jelentés is kitér, amelyek alapján úgy tűnik, hogy nem a közösségek hiányoztak, inkább arról volt szó, hogy e közösségekkel a munkásszálló vezetése nem akart, vagy nem tudott együttműködni.⁷⁵ Még tanulságosabb az a megállapítás, hogy bizonyos anyagi és kulturális szint alatt öntevékeny csoportokról csak álmodozni lehet; e szintet azonban a jóléti diktatúra kimerülő erőforrásai nem biztosították. Mit árul el ugyanakkor a munkásszállók belső demokráciájáról az alábbi idézet?

„Az ötvenes évek stílusát, hangulatát idéző épületben hallgatjuk, hogyan kell alkalmazni az ÉSZV közművelődési tervkoncepcióját a munkában, milyen szolgáltatásokat kapnak egyformán, központilag a szállók, és mire van (vagy inkább nincs) lehetőség a központosítottság miatt. Végtelen kreatív közművelői hozzáállásra lenne szükség, hogy a béklyókat legalább lazítva valami jó, az emberek, munkások valós érdekeit, szükségleteit szolgáló virscafttá alakuljon a szálló. *A szállóvezető természetes-*

⁷² Kiemelés tőlem – B. E.

⁷³ Kiemelés tőlem – B. E.

⁷⁴ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 56–58. 1986. november 27.

⁷⁵ A Bartók Béla úti munkásszállón például alakult (elsősorban roma fiatalokból) egy beat- és szórakoztató zenei klub, amely azonban összeütkezésbe került más fiatalokkal (a zenekar tagjai ugyanis járhattak az ÉSZV dolgozó szállók bulijaira, míg a többiek nem). A történet vége az lett, hogy a beatklub is feloszlott. PIL XII.14/8. 119. ó. e. 157–158. 1986. május 21.

*nek tartja, hogy a szállóönkormányzat, a szállóbizottsági tagok behúzzák fülüket-farkukat, mivel a földszinten, TV-s szobákban számos előnyt élvezve élhetnek.*⁷⁶

Jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségem a társadalmi nemek elemzésére a munkásszállón; így mindössze egyetlen eset ismertetésére szorítkozom. A Fehérvári úti női munkásszálló népművelője úgy áll elénk mint a szakma hőse: tornatermet alakított ki a lakók számára, színházjegyeket és könyvet árusított, megszervezte a kihelyezett általános iskolai tagozatot, és személyes beszélgetésekkel is próbálta tanulásra motiválni a lányokat. A jelentés felsorolja a népművelő érdemeit, majd azért is ajánl neki jutalmat, mert „az a tény, hogy mindezt egy női népművelő harcolta ki, rendkívüli teljesítmény”, bár igaz, azért itt is akadt kifogás, még ha arról nem is a népművelő tehetett:

„[...] a vendégfogadás meglehetősen diszkriminatív módon valósul meg ezen a szállón: a kubai nők⁷⁷ fogadhatnak férfilátogatót a hall elkülönített részén, a magyarok és cigányok nem, ill. csak abban a kivételes esetben, ha az illető férfi férj. Így most már érthető volt számomra az a népes tömeg, mely a szálló előtti utcárészen felgyülemllett, a piszkos földön, a kerítés lábazatán ücsörgött, pléhtányérból levest kanalizva, vagy éppen a kiégett fűvön letelepedve beszélgetett. Íme a »kulturált« vendégfogadás módja.»⁷⁸

Egy másik jelentésből azonban megtudjuk, hogy a kiváló népművelő maga is gondokkal küszködik:

„Zsófi⁷⁹ tíz éve dolgozik az ÉSZV kötelékében – és a szobabérlők házában (egy nyolc négyzetméteres szoba) lakója. Lakáshelyzetének és magánéletének megoldatlansága egyre jobban rányomja bélyegét kedélyére, hangulatára.»⁸⁰

Míg Sulyok Katalin és Ember Mária szociográfiájában úgy jelenik meg a pesti férj, mint a lányok – pontosabban az egyetlen szerencsés lány – megmentője, addig ez a jelentés arról tanúskodik, hogy a női emancipációnak a hivatalos nőpolitika ellenére valójában mennyire megvoltak a maga mentalitásbeli korlátai. A fenti történetben szereplő népművelő az egyike azon keveseknek, akik munkáját és személyiségét pozitívan értékelték az egyébként pozitív beállítottságúnak nem nagyon nevezhető bírálók, mégis felmerül, hogy a jutalom azért is megilleti, mert (1) nő létére ért el kiváló eredményeket; (2) egyébként is ráfér a biztatás, mert tíz év alatt nem tudott összehozni se férjet, se lakást. Ezt az

⁷⁶ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 42. 1985. december, ÉSZV Harmat utcai munkásszálló. (Kiemelés tőlem – B. E.)

⁷⁷ Az ezer lányból százötven volt kubai.

⁷⁸ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 191–192. 1986. július 16.

⁷⁹ Az eredeti keresztnevet megváltoztattam – B. E.

⁸⁰ PIL XII.14/8. 120. ö. e. 191–192. 1986. július 16.

üzenetet természetesen nem általánosítanám; azonban, ha a történetet összevetjük a tíz évvel korábban megjelent szociográfiáékéval, elmondhatjuk, hogy a helyzet (vagy még inkább a nők perspektívája) nem sokat változott.

* * *

A tanulmány elején azt ígértem, hogy a munkásszállók kritikáját beillesztem a rendszer általános kritikájába. A jóléti diktatúrák – annak ellenére, hogy hivatalosan a marxizmus–leninizmus ideológiáját propagálták – valójában a magasabb fogyasztás ígéretével igyekeztek maguknak megnyerni a tömegeket. Ha ez a politika hozott is bizonyos eredményeket: sem az NDK-ban, sem pedig a kádári Magyarországon nem alakult ki a lengyel *Szolidaritáshoz* hasonló munkásmozgalom. Hosszú távon azonban mindez mégis hozzájárult a rendszer bukásához, mert olyan fogyasztói tudatot erősített, amelyet a tervgazdaság keretein belül sehogyan sem lehetett kielégíteni. A magyar példa volt a sikeresebb, ahol a reformközgazdászok a második gazdaság kiterjesztésével kívánták orvosolni a tervgazdaság krónikus áruhiányát. Ezt a politikát végül a kormánynak is el kellett fogadnia, amikor az 1970-es évek végétől egyre kevésbé állt módjában a munkásfizetések központi emelése. A munkavállalók lehetőséget kaptak arra, hogy a második gazdaságból egészítsék ki jövedelmüket, és így – jelentős többletmunka árán – biztosíthatták életszínvonaluk fejlődését.⁸¹ A szocialista ipar termékei azonban nem versenyezhetek a fejlett kapitalista országok által kínált fogyasztási árucikkekkel, a nyugati bevásárlóturizmus pedig rádőbbsentette az embereket arra, hogy a nyugat-európaiak egészen más szinten tudják kielégíteni fogyasztói igényeiket, mint akár a „legvidámabb barakk” állampolgárai Kelet-Európában.

Honecker összehasonlíthatatlanul szigorúbb diktatúrát gyakorolt az NDK-ban, mint Kádár a hetvenes–nyolcvanas évekbeli Magyarországon, és sokkal inkább igyekezett elzárni a Nyugattól (elsősorban természetesen az NSZK-tól) országának lakosait.⁸² Csakhogy a kommunikációs eszközök fejlődésével már a keletnémet pártvezetés sem tudta megvalósítani a hírzárlatot: hiába számított politikai vétségnek a *Westfernsehen* (a nyugatnémet tv-adók nézése), a keletnémet családok túlnyomó többsége a „függöny mögött” a nyugatnémet médiából informálódott. Honecker ráadásul nemcsak a diktatúrát szigorította, hanem gazdasági téren sem tett a kapitalizmusnak engedelményeket: az 1970-es években támadás indult a magántulajdonban levő kis- és középüzemek ellen, és többségüket államosították. Az NDK-ban – noha a vezető funkcionáriusok állandó harcot vívtak a lakosság „folyamatos és kielégítő ellátásáért” – még a jelentések szerint is krónikus áruhiány mutatkozott a legkülönbélebb árucik-

⁸¹ A második gazdaságról lásd Gábor – Galasi 1981.

⁸² Itt nem áll módomban a Honecker-rendszer szakirodalmát bemutatni, ám jó politikai és társadalomtörténeti áttekintést nyújt: Fulbrook 1995. Az NDK felbomlásáról alapos összefoglalót ad: Maier 1997.

kekből (kávé, banán, autóalkatrészek, építőanyag), a gépkocsira való többéves várakozást és a szervizhiányt pedig még a párttagok is gyakran szóvá tették. Az 1980-as években az NDK-ban az általános áruhiánnyal együtt az elégedetlenség is nőtt: az emberek számára világossá vált, hogy a tervezdaság keretein belül nem tudják úgy kielégíteni fogyasztói szükségleteiket, mint az NSZK irigyelt állampolgárai.

Az erőforrások – és a fogyasztásra alapozott legitimáció – tartalékainak kimerülését találóan illusztrálja az alábbi, immár magyarországi idézet:

„Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen. Megszűnt a jogi tanácsadás, nincs klubvezető, eltűnt a rocktörténeti előadássorozat, nem működik a fotóköpör. Mi van helyette, majdhogynem semmi. Azaz a központi programok tovább futnak, és van rendszeres videó-vetítés – legalább hetente egyszer, amikor zsúfolásig megtelik a TV-terem, és az alkalmi videós elindítja a legújabb, vagy ősrégi horrorfilmeket. Az emberek kényelmesen elhelyezkednek a különben kényelmesnek nem nevezhető székeken, maguk mellé állítják a sörösüvegeket, és jöhet a »mennyei« élvezet.”⁸³

E helyzethez alkalmazkodtak a kritikus jelentések írói, akik végeredményben lemondtak a közművelődés nemes céljairól, és elfogadták, hogy a szállók többségén a TV és az alkohol kínálja az egyetlen kikapcsolódási lehetőséget. Az élet-színvonal-politika bukása menthetetlenül magában hordozta a legitimációvesztést; a paternalista politika pedig megakadályozta, hogy a dogmatikus vagy ortodox kommunistákkal szemben akár a reformerek hiteles alternatívát kínáljanak a tömegeknek a jóléti diktatúrák helyett. Miközben a munkásszállók anyagi és személyi feltételei nem segítették elő az öntevékeny csoportok kialakulását, maga a rendszer is mindent megtett annak érdekében, hogy ne legyen a társadalomban olyan önszerveződés, amely a hatalom kialakult struktúráit fenyegetheti. Az 1980-as évek közepén ilyen módon már csak a rendszer válságának diagnózisát lehetett megállapítani. Ebbe a körtünetbe illeszkedik bele a munkásszállók *mindennapjaiban jelen levő abnormalitás* etnográfája, amely az idézetekből is szépen kirajzolódik, és az az általános perspektívavesztés, amely nemcsak a „szállón egykedvűen lődörgő”, „más csábítási lehetőség híján iszogató” vagy „párjukkal a TV-szobában társas életet élő” szállólakókat és az elhasználdott népművelőket jellemezte, hanem a jelek szerint a szélesebb társadalmat is.

Miközben Magyarországon a „deviáns jelenségek” megjelenhettek a korlátozott nyilvánosság előtt, addig az NDK-ban olyan erős volt az „ideológiai fegyelem”, hogy a túlbuzgó pártfunkcionáriusok még a szovjet glasznoszttyot is cenzúrázni akarták: 1989-ben a Zeiss üzemi pártbizottsága arról tudósította a körzeti pártvezetést, hogy a szovjet film napján öt mozit mutattak be, de a közönség kifogásolta, hogy ezek „nem jó oldaláról” mutatták be a Szovjetuniót:

⁸³ PIL XII.14/8. 120. ó. e. 198. 1986. szeptember.

„[E]llenkezőleg, úgy tűnik, mintha az állam nem tudná fenntartani a jogrendet, és a társadalmat megfertőzte az antiszemitizmus és az alkoholizmus. Ezért arra kérjük az illetékes elvtársakat, hogy többet ilyen filmek ne kerüljenek vetítésre.”⁸⁴

Ennek a tükrében is érdemes értékelni a magyar helyzetet, ahol az 1980-as évek közepén nyílt rendszerkritikával találkozunk – méghozzá a rendszer alsó- vagy középszintű funkcionáriusainak tollából. A rendszer nem attól omlott össze, hogy hivatalosan is elismerték: a szocializmusban vannak „deviáns jelenségek”. A legitimitáció végét az jelentette, amikor a mindennapokban is érezhetővé vált, hogy a jóléti diktatúrák nemhogy a nyugati jóléthez nem közelítenek, de még a korábban megszokott életszínvonalat sem tudják a „megszokott módon” (és eszközökkel) fenntartani. Ez a felismerés vezetett el a tanulmányban ábrázolt nagyfokú kiábránduláshoz a rendszert támogató csoportok körében is.

FORRÁSOK

Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár (GYML)

XXXV. 415. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Győr-Sopron Megyei Bizottsága iratai. Az MSZMP Magyar Vagon- és Gépgyár Bizottság iratai.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

XII.14/8. 114–120. ó. e. A Szakszervezetek Budapesti Tanácsa Kulturális, Agitációs és Propaganda Osztályának iratai. A munkásszállások közművelődési tevékenysége.

Thüringisches Staatsarchiv, Rudolstadt (ThStA)

95.1.1. Bezirksparteearchiv der SED Gera.

Unternehmensarchiv der Carl Zeiss Jena GmbH, Jena (UACZ)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. Budapest.

Bouvier, Beatrix 2002: *Die DDR- ein Sozialstaat? Sozialpolitik in der ära Honecker*. Bonn.

Ferge Zsuzsa 2010: *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest.

Földes György 1989: *Hatalom és mozgalom 1956–1989. Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon*. Budapest.

Fulbrook, Mary 1995: *Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949–1989*. New York.

⁸⁴ UACZ VA Nr. 4447. Information über die Bearbeitung der Eingabe der Gewerkschaftsgruppe „Dr. Richard Sorge“ aus dem Betrieb Entwicklung wissenschaftlich-technischer Ausrüstungen, 05.01.1989.

- Gábor R. István – Galasi Péter 1981: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest.
- Haupt, Heinz-Gerhard – Requate, Jörg (Hrsg.) 2004: *Aufbruch in die Zukunft. Die 1960er Jahre zwischen Planungseuphorie und kulturellem Wandel: DDR, ČSSR und Bundesrepublik Deutschland im Vergleich*. Weilerswist.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest.
- Hübner, Peter 1995: *Konsens, Konflikt und Kompromiß. Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970*. Berlin.
- Keren, Michael 1978: The Rise and Fall of the New Economic System. In: H. Legters, Lyman (ed.): *The German Democratic Republic. A Developed Socialist Society*. Boulder, 61–84.
- Kohut Tamás 2008: „Erkölcsei téren ma már a szállókon rend van”. Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain. *Korall* (9.) 32. 60–77.
- Kolosi Tamás 1987: *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley – London.
- Láng Katalin – Nyilas György 1987: Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszállókon élők életkörülményeiről és rétegződéséről. In: Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek. Műhelytanulmányok*. Budapest, 33–100.
- Maier, Charles S. 1997: *Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany*. Princeton.
- Mátyus Aliz 1977: „Végtelen óta folynak a percek...” Lányok a munkásszálláson. *Valóság* (20.) 8. 77–87.
- Merkel, Ina (Hrsg.) 2000: *„Wir sind doch nicht die Meckerecke der Nation“. Briefe an das Fernsehen der DDR*. Berlin.
- Nemitz, Eberhard 1988: *Junge Produktionsarbeiter und Lehrlinge in der DDR. Eine empirische Untersuchung über Jugendliche in volkseigenen Betrieben des Bauwesens*. Koblenz.
- Pető Andrea 1992: *A munkások életkörülményei Magyarországon az 1950-es években*. Kézirat. (Doktori disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Rainer M. János 2011: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest.
- Róbert Péter 1985: *Státusz-mobilitás a magyar társadalomban*. Budapest.
- Steiner, André 2004: *Von Plan zu Plan. eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. München.
- Sulyok Katalin – Ember Mária 1976: Messzi lát a falu szeme. Szociográfiai riport vidékről feljött, munkásszállón élő textilgyári munkásnőkről. *Forrás* (8.) 9. 34–41.
- Szigeti Péter 1976: *Építőipari munkásszállások lakóinak életkörülményei. Két építőipari munkásszállás szociológiai vizsgálata*. Budapest.
- Utasi Ágnes 1984: *Fogyasztói magatartástípusok, mint az életstílusok egyik vetülete*. Budapest.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Veres Sándor 1980: *A munkásszállók társadalmi*. In: V. Sütő Anna – Deák Sándorné – Szabó Ferenc (szerk.): *Szállás, otthon. A tanácsi vállalatok munkásszállásainak helyzete. A közművelődési tevékenység feltételei, gyakorlata a munkásszállókon*. Budapest, 1–26.